

Ганна ЧЕРНЮК, Ігор КАСІЯНИК, Інна ЛЮБИНСЬКА, Борис МАТВІЙЧУК

МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ В ГЕОГРАФІЇ

Стаття містить аналіз методологічного поняття суті системи "природа-людина-суспільство". Оскільки центром цієї системи є людина, пропонується приділяти більше уваги дослідженню та вивченню ноосфери, як духовної оболонки Землі.

Ключові слова: географія, ноосфера, система "природа-людина-суспільство", природо дослідження.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Роль географії в освіті обумовлена її функціональною сутністю. Географія у суспільстві завжди виконувала декілька функцій: 1) загальноосвітню; 2) світоглядну; 3) географічна освіта потрібна для розв'язання проблем раціонального природокористування та охорони середовища і вирішення соціально-економічних завдань. Сучасний світогляд по суті історичний, він безперервно розвивається. І географію неможливо вилучити з цього процесу, бо поряд з історією географічних відкриттів існує історія географічних ідей. Географічні ідеї безпосередньо вплинули на становлення еволюційного вчення в біології, а поняття "космос", "сфера життя", "сфера розуму", "географічне середовище", прийшли в науку з географії. Здовго до епохи науково-технічної революції, біля 1900 року географи відкрили, що навколишня природа складається не з набору розрізнених предметів і явищ, а з їх територіальних природних комплексів. Для розкриття внутрішньої суті комплексів необхідне ретельне вивчення причинно-наслідкових взаємозв'язків між природними процесами і компонентами. Завдяки тому, що всі науки відкрили для себе це у другій половині ХХ століття почалася науково-технічна революція. Сучасне людство намагається все більш глибоко і цілеспрямовано втручатися в хід природних процесів, внаслідок чого порушуються причинно-наслідкові взаємозв'язки. З цього виникають екологічні проблеми. Майже всі сучасні екологічні проблеми є географічними по суті, а географія важлива не тільки як пізнавальна наука, але і як науково-практична, конструктивна наука.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На міжнародних географічних симпозиумах і з'їздах, починаючи з 1980 року, тенденції і завдання сучасної географії тісно зв'язують з глобальними соціальними завданнями. А саме: 1) організація системи моніторингу; 2) створення комплексних географічних прогнозів змін окремих природних компонентів і геосистем; 3) оптимізація умов життя населення шляхом

оздоровлення навколишнього середовища, в зв'язку з промисловим і сільськогосподарським забрудненням та в зв'язку з переміщенням господарства в райони з екстремальними природними умовами. Тобто, завдання сучасної світової географії суто екологічні. В теорії фізичної географії чітко відслідковується головна тенденція – це створення теоретичних концепцій та розробка загальних теоретичних моделей: "біосфера", "географічна оболонка", "ландшафт", "екосистема", "геосистема", "біогеоценоз" тощо. Системний аналіз на основі моделювання – це один з головних наукових методів сучасної фізичної географії і ландшафтознавства зокрема.

З 6 вересня 1987 року запроваджено систему глобального моніторингу з супутників і кораблів. Одним з головних напрямів наукових досліджень стало вивчення закономірностей територіальної організації взаємодії природи і суспільства, які мають відношення до всіх глобальних проблем сучасності: збереження миру, екологічних, енергетичних, ресурсних, продовольчих, демографічних, медико-санітарних проблем, освоєння океанів, освоєння космосу, подолання економічної відсталості, проблем опустошення земель.

Метою публікації є оцінка методологічного поняття суті системи "природа-людина-суспільство".

Виклад основного матеріалу. Природнича освіта вивчає географічну оболонку і біосферу, як єдину цілісність. Тепер прийшов час вивчати людину, як складну систему, зв'язати властивості людини і суспільства, зрозуміти людину через властивості суспільства і навпаки. Феноменом є не просто "людина", а "духовний світ людини". Як з чисельної кількості і нетотожності духовних позицій окремих людей складається духовний світ суспільства? Що взагалі можна сказати про мету розвитку суспільства хоч за маленький проміжок часу? Поки що ці питання без відповіді. "Духовний світ людини" є складовою людського Всесвіту – природної складової макрокосму, універсума Тейяра-де Шардена [10], ноосфери В.І. Вер-

надського [3]. Все більше вчених у світі схилиються до думки про ноосферу як сферу розуму, тобто духовну сферу людства. Запобігти деградації, а може статися, і вимиранню людського роду неможливо тільки заходами, законами тощо. Потрібно змінити належним чином свою поведінку, свої внутрішні взаємовідносини, шкалу цінностей і взаємовідносин з природою. Для формування глибоко духовних моральних принципів взаємовідносин необхідно реалізувати Всесвітню програму освіти. Але, як підкреслював академік М. Мойсеев, і цього ще недостатньо [9]. Це тільки перший ступінь вивчення взаємовідносин ноосфери з географічною оболонкою Землі. Це підкреслює найважливішу роль природничих наук в освіті. Саме природничі науки, особливо географія і біологія, є фундаментом екологічної освіти і виховання взаємодії людини і суспільства з природою.

У сучасних теоретико-методологічних дослідженнях проблем взаємодії людини і природи виникла тенденція об'єднання суспільства і природи в особисту систему такого ж рівня, як природні комплекси [1,2,4,9,11]. Основою цього вважають єдність людини з природою, як біологічного індивіду, що підтверджують цитатами з робіт К. Маркса. Більшість софістів переслідують благородну мету – привернути увагу і достатню кількість матеріальних засобів для вирішення проблем природокористування і збереження природи.

З методологічної точки зору концепція єдності суспільства, людини і природи розглядається наступним чином. Щоб довести історичні зв'язки між природничими та суспільними науками класики марксизму показали єдність людини з природою на основі єдності матеріального світу [1,2,5, 11]. Природа при цьому має зв'язок сама з собою в людині як біологічному виді. Але людина і суспільство створюють соціальну форму руху матерії як вінець піраміди історичного процесу. З матеріалістичної точки зору структура суспільства не єдина зі структурою навколишнього середовища. Економічну структуру суспільства складають виробничі відносини. Крім того суспільство включає продуктивні сили і засоби виробництва. Тому є різниця між людиною, як продуктом соціальних відносин і природою. Визначення загального поняття суспільства не може відхилити того, що об'єкт – людство і об'єкт – природа мають відмінності для різних способів виробництва. При ігноруванні цього виникають докази вічності і гармонії соціаль-

них відносин вибраного способу виробництва. Але всяке виробництво є присвоєнням людиною предметів природи, тому буде тавтологією сказати, що власність (присвоєння) – це умова виробництва.

Взаємовідносини людини (суб'єкта) і природи (об'єкта) в матеріалістичному понятті відображаються як боротьба протилежностей (в людині: біологічне і соціальне). Ці протиріччя можна заглибити удосконаленням взаємовідносин і взаємодії, прагненням гармонії, але не можна повністю подолати, хоча б теоретично на базі матеріалістичного світогляду. Суспільство, навіть удосконалене, повинно шукати засоби ліквідування антагонізму продуктивних сил і природи в умовах реально існуючих протиріч, не сподіваючись на його відмирання. За матеріалістичним світоглядом слід розрізняти дві відміни природи: природу "натуру", незалежну від людини в загальному плані, і другу "природу", створену діяльністю і розумом людства. Тільки ця "друга" природа складає єдність з суспільством. Основною метою сучасного суспільства є таке взаємне існування природи-натури і "другої природи", коли враховуються закони природи від початку до кінця природокористування. Починаючи з "Діалектики природи" відомо, що всяка культура залишає після себе пустелю, якщо її розвиток йде стихійно: "Не будем, однако, слишком обольщаться нашими победами над природой. За каждую такую победу она нам мстит. Каждая из этих побед имеет, правда, в первую очередь те последствия, на которые мы рассчитывали, но во вторую и третью очередь совсем другие, непредвиденные последствия, которые очень часто уничтожают последствия первых" [5].

Слід відзначити два головних напрямки взаємодії продуктивних сил і природи: перший на основі безмежної влади людини допускає великі перетворення, а другий, діалектичний, наполягає на необхідності динамічної рівноваги та поліпшення природи на основі вивчення діючих природних закономірностей. На регіональному рівні для координації цих напрямів необхідна всесвітня стратегія охорони природи та вирішення екологічних проблем. Така стратегія вироблена в 1980 році представниками міжнародних організацій спілок. Вона передбачає першочергові проблеми та головні умови їх рішення, зокрема проблеми сільськогосподарських систем, лісів, світового океану, рослин і тварин. В контексті безмежної влади людини над природою доцільно згадати, що

було на початку: "І створив Бог людину... І благословив їх Бог, і сказав їм Бог: плодіться і розмножуйтесь, і наповняйте Землю, і володійте нею і володарюйте над рибами морськими, і над птахами небесними, і над всякою твариною, що плазує по землі" [Буття, 1:27-28]. Тим самим Творець віддав людині в приватну власність всі екосистеми земної природи. Передбачалося, що людина буде проживати в межах ідеальної екосистеми Еденського саду, яку із задоволенням буде обробляти та доглядати. При такому природокористуванні передбачалося розширення простору ідеальної природної екосистеми відповідно до зростання чисельності людства. Проте відомо, що людина втратила цю екосистему і тепер на кожному кроці: "И так на каждом шагу факты напоминают нам о том, что мы отнюдь не властвуем над природой так, как завоеватель властвует над чужим народом, не властвуем над нею так, как кто-либо находящийся вне природы, – что мы наоборот, нашей плотью, кровью и мозгом принадлежим ей и находимся внутри ее, что все наше господство над ней состоит в том, что мы, в отличие от всех других существ, умеем познавать ее законы и правильно их применять" [5]. Про ретельне пізнання законів природи та причинно-наслідкових зв'язків між природними компонентами писав М.В. Ломоносов (1711-1765) в праці "О слоях земных", в зв'язку з тим що це є ключем до відкриття незліченних природних скарбів.

Географія є першою наукою, що заговорила про "співтворчість і співробітництво" людини з природою за І.М. Забеліним [4]. В чому ж полягає мудрість географічного підходу до взаємовідносин з природою? В тому, щоб підкорити та підпорядкувати природу, чи в тому, щоб зблизитися з нею через пізнання природних закономірностей? В науці до нашого часу домінує стратегія покороення та повного перетворення. Г. Гете вважав, що завдяки підкоренню природи людина отримує "свободу", стає вільною. Варіантами такої "свободи" є "культурна сфера" К. Ріттера, "культурне середовище" Ільї Мечникова та частково "ноосфера" В.І. Вернадського [3,4,8]. Привілеєм людини вважається досягнення свободи завдяки підкоренню і підпорядкуванню природи, практично це є завоювання та захоплення природи в рабство. В той же час І. Забелін і О. Гумбольдт [4,8] вважали, що свобода не досягається підкоренням чого-небудь, що природу можна пізнати, а не підкорити, а знання несумісне з волюнтаризмом. Природу і свободу розділити

неможливо. К. Маркс вважав, що людина повинна взаємодіяти з природою за законами краси, а красу і все прекрасне в пригніченому стані не можливо уявити. Співтворчість і співробітництво людини з природою за законами краси включає в себе духовну основу сфери розуму, тобто ноосфери або біопсихосфери, невід'ємної від біосфери і географічної оболонки. Сучасні уявлення про ноосферу – як сферу панування і керівної ролі технічно озброєного розумного суспільства повертає нас до стратегії війни і підкорення природи. Перемога людини над природою та її "таємними" силами перетворює людину в героя, дає ілюзію панування, вселяє містичні уявлення. Це нагадує спробу перемогти левіафана, або запрягти носорога чи бегемота щоб вони орали плугом землю (див. книгу Іова в Біблії).

В сучасний період повторюється давня історія. Сучасне погіршення відносин між людиною і природою ще не досягло такої кульмінації, що була за декілька тисячоліть до н.е., коли екологічні та соціальні проблеми були піднесені вище небес до самого Творця, гнів якого спричинив очищення земного середовища водами потопу. Після катаклізмів потопу з людей залишилися живими тільки чотири пари подружжя. Людина знов отримує благословення і настанову: "Плодіться і розмножуйтесь і наповняйте землю. Нехай бояться і тріпочуть перед вами всі звірі земні і всі птахи небесні, все, що рухається на землі, і всі риби морські; у ваші руки всі вони віддані. Все, що рухається, що живе, буде вам їжею; як зелену траву даю вам все. Тільки живої плоті з душею і кров'ю її не їжте." [Буття, 9:1-4]. Творець обіцяє людині, що більше не буде проклинати Землю за помилки юного людства і не буде більше нищити біосферу, а ритміка природних процесів в подальшому не припиниться. Таким чином, існування людства залежить від глибини пізнання законів природи як на духовно-теоретичному, так і на матеріально-практичному рівні. Це дає можливість встановити оптимальні взаємовідносини в системі "природа – людина – суспільство". Сама назва системи показує, що правильні взаємовідносини між суспільством і природою встановлюються тільки через людину. В зв'язку з цим географія, яка складається з природничих (фізико-географічних) і суспільних (економіко-географічних) наук, та повна географічна освіта в певній мірі сприяють правильному розумінню екологічних проблем і встановленню оптимальної взаємодії і взаємовідносин системи «природа - людина –

суспільство». Аналіз методологічних проблем існування даної системи розкриває велику прогалину, яка пов'язана з тим, що сучасні науки не приділяють належної уваги до психологічної сфери і психологічного поля людини як природного і як суспільного індивідуума, та до ноосфери (розумової і психологічної сфери людства в цілому). Зрештою майже нічого не відомо про взаємодію психологічних полів живої природи, окремих людей, сім'ї, колективу, соціумів, суспільства та про їх взаємозв'язки з компонентами неживої природи. В значній мірі це обумовлено залежністю сучасної науки від практичних потреб суспільства, і стагна-

цією фундаментальних теоретичних досліджень, внаслідок відсутності матеріальної бази. Якщо назріла потреба у пізнанні ноосфери, як психобіосфери та сфери людського розуму, яка взаємодіє за певними законами з психологічними системами живої природи, у вивченні закономірностей взаємодії цих духовних систем з компонентами неживої природи, то ця потреба обумовлює актуальність і доцільність проведення відповідних наукових досліджень та включення найбільш обґрунтованих та об'єктивних матеріалів у зміст природничих і гуманітарних навчальних дисциплін.

Література:

1. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества / В.А. Анучин. – М.: Мысль, 1982. – 341 с.
2. Анучин В.А. Основы природопользования / В.А. Анучин. – М.: Мысль, 1978. – 291 с.
3. Вернадский В.И. Биосфера. Избранные труды / В.И. Вернадский. – М.: Мысль, 1967. – 364 с.
4. Забелин И. М. Мудрость географии / И.М. Забелин – М.: Знание, 1986. – 142 с.
5. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс – М.: Изд-во политической лит-ры, 1953. – 353 с.
6. Касіяник І.П. Ступені формування екологічного світогляду студентів в процесі вивчення географічних дисциплін / І.П. Касіяник, Б.В. Матвійчук, І.Б. Любинська, Г.В. Чернюк // Навколишнє середовище і здоров'я людини : матеріали наукової конференції (18-20 листопада 2008 р., м. Кам'янець-Подільський). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – С. 246-248.
7. Лясота О.Л. Формування у студентів світогляду на взаємодію суспільства і природи при вивченні загального землезнавства / О. Л. Лясота, Г. В. Чернюк, Б.В. Матвійчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2009. – Випуск 8. — Т. 2. – С.116 – 120.
8. Введение в физическую географию / [К.К. Марков, О. П. Добродеев, Ю. Г. Симонов, И. А. Суетова] – М.: МГУ, 1978. – 191 с.
9. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера / Н.Н. Моисеев. – М.: Наука, 1993 – 215 с.
10. Тейяр-де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр-де-Шарден. — М.: Наука, 1987. – 337 с.
11. www.nbuv.gov.ua/vernadsky/e-texts/archive/thought.html

Резюме:

Статья включает анализ методологического понятия сути системы «природа-человек-общество». Поскольку центром этой системы есть человек, предлагается уделять больше внимания исследованию и изучению ноосферы как духовной оболочки Земли.

Ключевые слова: география, ноосфера, система «природа – человек – общество», исследование природы.

Summary:

The article contains the analysis of the methodological concept of essence of the system is examined «nature – man – society». As a center of this system is a man, it is suggested to spare more attention research and study of noosphere, as a spiritual shell of Earth.

Keywords: geography, methodology, noosphere, system of «nature – man – society», spirit sphere, natural education

Рецензент: проф. Царик Л.П.

Надійшла 11.03.2012р.